

نقش دانشگاه اسلامی در توسعه مدیریت دانش

فرشته میرزایی^۱

اسماعیل دارایی^۲

شادی نفیسی^۳

چکیده

مدیریت دانش با هدف افزایش نوسازی، سهیم‌سازی، بهبود و کاربرد بهتر دانش در سازمان مطرح شد؛ اما در عمل با چالشهایی از جمله احتکار و کتمان دانش، عدم سهیم‌سازی و بی‌رغبتی کارکنان سازمان نسبت به کسب، کاربرد و سهیم‌سازی مواجه گردید. منشأ بسیاری از این چالشها به عدم تربیت کارگزاران دانش جهت مدیریت دانش و عدم ترویج فرهنگ دانایی محور بازمی‌گردد. دانشگاه اسلامی این قابلیت را دارد که با راهکارهای فرهنگی و تربیتی بر حرکت شتابنده توسعه مدیریت دانش بیفزاید. مطالعه این راهکارها از اهداف این پژوهش است. نتایج پژوهش حاکی از آن است که دانشگاه اسلامی با به رسمیت شناختن ارزش دانش و تکریم طالبان و انفاق کنندگان دانش و ترویج وجوب کسب دانش و ... در جهت ایجاد و تقویت فرهنگ دانایی محور تلاش و دانش‌آموختگانی هدفمند، با انگیزه و توانمند در کسب، کاربرد و انفاق دانش تربیت کند. تربیت یافتگان چنین دانشگاهی باید به ارزشهای اخلاقی علمی مانند خداآوری، تواضع، ملایم بودن و عدالت‌ورزی متعهد و از آفات علمی مانند دنیاطلبی، احتکار و کتمان علم، تکبر و علم بدون عمل میرا باشند.

واژگان کلیدی: دانشگاه اسلامی، توسعه مدیریت دانش.

* تاریخ دریافت: ۸۸/۰۲/۱۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۰۵/۰۳

۱. کارشناس ارشد مدیریت آموزشی از دانشگاه امام صادق (ع). (نویسنده مسئول) آدرس: تهران، خیابان فاطمی غربی،

نرسیده به جمالزاده، روبروی کانون بازنشستگان نیروهای مسلح، پلاک ۲۶۸ / شماره: ۶۶۵۶۸۸۸۴

Email: fereshteh_mirzaee@gmail.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی، دانشگاه پیام نور. Email: e.daraei_gh@gmail.com

۳. دکترای علوم قرآنی، عضو هیئت علمی دانشکده علوم و حدیث شهر ری.

Email: naficy_z@yahoo.com

مقدمه

مدیریت دانش با هدف افزایش نوسازی، سهیم‌سازی، بهبود و کاربرد بهتر دانش در سازمان مطرح شد؛ اما در عمل با چالشهایی مواجه شد که از آن جمله می‌توان به احتکار دانش، ترس از دادن شغل در اثر تسهیم دانش سازمانی، ترس از دست دادن فرصتهای شغلی و قدرت‌طلبی بالا بر اثر حفظ دانش در دست صاحبان دانش و ... اشاره کرد. (حمیدی‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۷۵۱)

بررسی چالشها نشان می‌دهد که ریشه بسیاری از آنها به فقدان تربیت کارکنان دانش‌آفرین، عدم وجود فرهنگ دانایی‌محوری و نبود فضاهای گفتگوی علمی در سازمانها باز می‌گردد. لذا از آنجا که مراکز آموزشی به ویژه دانشگاهها، نقش بارزی در رهبری فرهنگی و علمی جامعه ایفا می‌کنند، پیش‌بینی می‌شود که با اخذ تدابیر و راهکارهای مناسب بتوانند در حل چالشهای توسعه مدیریت دانش مؤثر باشند.

در میان انواع مراکز آموزشی عالی با دیدگاههای مختلف، دانشگاه اسلامی به دلیل مبتنی بودن بر فرهنگ دانش‌محوری اسلام می‌تواند نقش بسزایی در تقویت فرهنگ دانایی‌محوری و تربیت کارگزاران دانش داشته باشد. در این پژوهش سعی شده است راهکارهای فرهنگی دانشگاه اسلامی جهت توسعه مدیریت دانش از دیدگاه آموزه‌های دینی، مورد بررسی قرار گیرد. لذا نخست، به مفاهیم دانش و مدیریت دانش از دیدگاه متخصصان مدیریت دانش و مکتب اسلام پرداخته شده و سپس، راهکارهای فرهنگی دانشگاه اسلامی جهت توسعه مدیریت دانش از دیدگاه آموزه‌های اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

مفهوم دانش و مدیریت دانش از دیدگاه متخصصان مدیریت دانش و مکتب اسلام

صاحب‌نظران مدیریت دانش، تعاریف متعددی از دانش ارائه کرده‌اند که به تعدادی از آنها اشاره می‌شود.

فرهنگ لغت مدیریت آموزشی، دانش^۱ را پیکره‌ای از داده‌ها، اطلاعات و معارف تعریف کرده که در یک یا چند زمینه خاص، شناخت، تعریف و تفسیر پدیده‌ها و روابط آنها بر اساس تجربیات پژوهش و پردازش ذهنی و فکر به وجود آمده است. (میرکمالی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۴)

داونپورت و پروساک^۱ (۲۰۰۰) معتقدند که دانش، ترکیب سیالی از تجارب نظام یافته، ارزشها، اطلاعات مفهومی، بصیرتها و بینشهای متخصصان است که چارچوبی برای ارزیابی و تلفیق تجارب جدید و اطلاعات فراهم می کنند. (عدلی، ۱۳۸۴، ص ۹)

به دلیل عدم وفاق در زمینه تعریف دانش، مدیریت دانش نیز دارای تعاریف متعددی است. فرهنگ لغت مدیریت آموزشی، مدیریت دانش^۲ را مدیریتی می داند که به کسب، خلق و گسترش دانش در سازمان می پردازد. (میرکمالی، پیشین)

داففوس^۳ (۲۰۰۳) معتقد است که مدیریت دانش، ترکیب فرایندهای اداره، کنترل، خلاقیت، کدگذاری، اشاعه و اعمال قدرت در سازمان است و هدف اصلی آن، اطمینان از این است که شخص نیازمند، به دانش مورد نیاز خود در زمان مقتضی دسترسی می یابد؛ به گونه ای که توانایی تصمیم گیری به موقع و درست برای او ممکن می شود. (عدلی، ۱۳۸۴، صص ۴۴-۴۵)

در متون اسلامی نیز می توان واژه هایی مانند علم، تجربه، معرفت و حکمت و ... را معادلی برای مفهوم دانش در نظر گرفت. در ادامه به دلیل اختصار، تنها به معنای لغوی علم و تجربه اشاره شده است.

الف) علم: دارای معنای مختلفی از جمله: دانستن، دانش، حجت و دلیل (قرشی، ۱۳۶۷، ج ۵، صص ۳۳-۳۲) و ادارک حقیقت چیزی است. (راغب، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۶۳۴)

ب) تجربه: به معنی آزمایش، آزمودن، امتحان، تجربه و ... است. (معلوف، ۱۳۷۰، ص ۲۰۹)

با وجود تعاریف مختلف متخصصان از مدیریت دانش، فرایندهای کسب، تسهیم و کاربست دانش در بیشتر این تعاریف، مشترک است. مشابه چنین فرایندهایی را می توان در تعدادی از روایات اسلامی نیز مشاهده کرد. اگر چه واژه یا واژگانی که بر معنای مدیریت دانش اشاره داشته باشد در متون اسلامی وجود ندارد، اما معصومین و بزرگان دین اسلام (علیهم السلام) با تعبیر مختلف به فرایندهای مدیریت دانش و چگونگی اداره دانش اشاره کرده اند که این فرایندها و تعبیر را می توان تحت عنوان مدیریت دانش قرار داد. در ادامه به برخی از این روایات اشاره شده است. امام صادق (ع) در روایاتی می فرماید:

1. Davenport & Prusak
2. Knowledge Management
3. Daghfous

نقش دانشگاه اسلامی در توسعه مدیریت دانش ❖ ۱۱۷

مردی خدمت رسول خدا(ص) آمد و عرض کرد: ای رسول خدا! (حق) علم چیست؟ فرمود: خاموشی. عرض کرد: سپس چه؟ فرمود: گوش سپردن. عرض کرد: آن گاه چه؟ فرمود: حفظ کردن. عرض کرد آن گاه چه؟ فرمود: به کار بستن. عرض کرد: سپس چه ای رسول خدا؟ فرمود: انتشار دادن. (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۸)

در این روایت از پنج فرایند سکوت، گوش سپردن، حفظ کردن، به کار بستن و انتشار، سخن گفته شده است. در حدیث دیگری به فرایندهایی از جمله حلم نیز اشاره کرده و می‌فرمایند: سکوت را فرا گیرید، سپس بردباری، پس از آن دانش و به دنبالش عمل به آن را و آن گاه شما را مژده باد. (ری‌شهری، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۴۹۴)

از مجموع روایات مربوط به این زمینه چنین نتیجه می‌گیریم که می‌توان سه فعالیت سکوت، گوش سپردن و حفظ کردن را از مراحل کسب دانش، و بردباری را از جمله اخلاق لازم جهت کسب آن محسوب کرد و عمل و انتشار دانش را از مراحل لازم پس از کسب دانش در نظر گرفت.

نقش دانشگاه اسلامی در توسعه مدیریت دانش

مدیریت دانش در اجرا با چالشهای متعددی از جمله عدم تسهیم و کاربرد دانش، احتکار دانش، ایجاد کمبودهای ساختگی و ... (حمیدی‌زاده، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۷۵۱) روبه‌رو شده است. بررسی این چالشها نشان می‌دهد بسیاری از آنها به دلیل فقدان فرهنگ دانایی‌محوری، عدم فرصت مناسب جهت کسب و انتشار دانش و عدم انگیزه، تعهد و مهارت در کارگزاران دانش ایجاد شده‌اند. دانشگاه اسلامی با انجام راهکارهایی از جمله: ایجاد و تقویت فرهنگ دانایی‌محور و تربیت دانش‌آموختگان خدا‌باور، با انگیزه و توانمند در کسب، کاربرد و انفاق دانش و متعهد به اخلاق علمی، می‌تواند در توسعه مدیریت دانش فردی و سازمانی مؤثر باشد. در ادامه به برخی از این راهکارها اشاره شده است.

۱. ایجاد و تقویت فرهنگ دانایی‌محور

فرهنگ نقش مهمی در موفقیت یا شکست مدیریت دانش ایفا می‌کند. کسب، کاربرد و سهیم‌سازی دانش با فرهنگ سازمانی ارتباط مستقیم دارد. فرهنگ و ارزشهای حاکم بر دانشگاه اسلامی باید

محیطی را به وجود آورند که در آن همه افراد برای طلب، کاربست و انفاق دانش تلاش کنند و به آن متعهد باشند. چنین فرهنگی دارای ویژگی‌هایی است که برخی از آنها عبارتند از:

الف) تکریم دانش

دانشگاه اسلامی با الهام از نظام تعلیم و تربیت اسلام، لازم است که ارزش و قابلیت دانش را به رسمیت شمارد و به آشکارسازی این ارزش مبادرت کند تا اذهان عموم را به آن متمایل سازد.

دانش در فرهنگ غربی به دلیل ارزش رقابتی و به منظور افزایش اثربخشی در سازمان، مدیریت و به کارگرفته می‌شود؛ در حالی که در فرهنگ اسلامی علاوه بر داشتن ارزش رقابتی، از ارزش معنوی نیز برخوردار است. برخی از این ارزشگذاری‌های معنوی و مادی به شرح ذیلند:

- دانش قابلیت راهنمایی عقل و ذهن انسان را دارد و می‌تواند او را از جهل و نادانی نجات بخشد. دانش چراغ روشنی‌بخشی است که عقل در پرتو آن، مسیر خویش را با آرامش طی می‌کند و چشمه‌ای است که تشنگان فضیلت را سیراب می‌سازد. حضرت علی(ع) می‌فرمایند: دانش، چراغ عقل و چشمه فضیلت و برتری است. (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۶۴)

- دانش موجب حیات معنوی انسان می‌شود. علم و دانش مانند نسیم بهاری حیاتبخش دلها و روشنی‌بخش دیدگان نابینا و نیروبخش بدنهای ناتوان است. حضرت علی(ع) می‌فرمایند: همانا دانش (مایه) زندگی دلها و روشن‌کننده دیدگان کور و نیروبخش بدنهای ناتوان است. (صدوق، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۵۲۲)

- دانش به دلیل به همراه آوردن شادی و نشاط در صاحبان خویش، دارای ارزش است. علم و دانش برای اهل ادب، تفریح گاهی مفرح است که با سکنا در آن می‌توانند خستگی تن و روان را بزدایند. حضرت امیر(ع) در این باره می‌فرمایند: علم تفریحگاه ادیبان است. (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۶۳)
- دانش موجب افزایش سرمایه و از بین رفتن تنگدستی است. حضرت علی(ع) می‌فرمایند:

کسب علم کن که ... اگر فقیر و بینوا باشی خرج زندگی تو را به عهده گیرد. (همان، ص ۱۶۷)

- دانش موجب شهرت می‌شود. دانش این قابلیت را دارد که کسانی را که از نظر خانوادگی شهرتی ندارند، به زینت شرافت بیاراید. صاحب علم و شرافت، حضرت علی(ع) در حدیثی می‌فرمایند: علم و دانش، برترین شرافت کسی است که سابقه‌ای (در شرافت و بزرگی) نداشته

باشد. (همان، ص ۱۶۵)

هنگامی که انسان به گنجی آگاه می‌شود که عقلش را هدایت کند، زیرکی و شرافت را برای او به ارمغان آورد، فقر و تنگدستی‌اش را به توانگری تبدیل سازد، توانگری‌اش را بیاراید و دل را با کمکش زنده کند، در طلب آن، لحظه‌ای از تلاش و کوشش نخواهد ایستاد. دانشگاه اسلامی نیز با الهام از تعالیم اسلامی باید با زبان و عمل، ارزش دانش را برای جامعه علمی تفهیم کند تا انگیزه کافی را برای طلب دانش در آنان ایجاد و تقویت کند.

ب) ترویج واجب بودن طلب دانش بر همگان

در فرهنگ اسلامی، طلب دانش بر تمامی مسلمانان از زن و مرد گرفته تا پیر و جوان واجب است و تمامی مسلمانان باید تا پایان عمر در طلب دانش تلاش کنند. رسول اکرم (ص) در حدیثی می‌فرماید: جستجو و تحصیل دانش بر هر مسلمانی واجب است. (دیلمی، ۱۴۰۸، ص ۱۳۵)

دانشگاه اسلامی با استفاده از این تعالیم می‌تواند با فراگیر کردن طلب دانش، در جهت توسعه مدیریت دانش تلاش کند.

ج) تکریم طالبان علم

فضای دانشگاه اسلامی به گونه‌ای باید مدیریت شود که علم‌جویی و جوینده دانش در چشم اعضای آن، عزیز باشد و طالبان دانش به دلیل علم‌جویی، احساس شخصیت کنند؛ نه اینکه پس از ورود به دانشگاه، علم‌جویی را در فرهنگ دانشگاهیان ضد ارزش مشاهده کنند و مجبور شوند مطالعه کردن خویش را از دیگران مخفی نگاه دارند. تکریم طالبان علم در دانشگاه، موجب می‌شود که علم‌جویی به دوران خاص دانشجویی محدود نشود و افراد پس از فراغت از تحصیل نیز در محیط کار و حتی تا پایان عمر به دنبال دانش باشند و هرگز غبار خستگی بر پیشانی آنان ننشیند.

در نظام تعلیم و تربیت اسلامی، جایگاه بسیار والایی برای جوینده دانش در نظر گرفته شده و دانشگاه اسلامی با الهام از این تعالیم می‌تواند انگیزه و روحیه علم‌جویی را در تربیت‌یافتگان خویش ایجاد و تقویت کند. برخی از این تعالیم عبارتند از:

- جوینده دانش مشمول رحمت الهی می‌شود. امام باقر (ع) می‌فرماید: هیچ بنده‌ای نیست که روز یا شب در طلب دانش براید مگر این که غرق رحمت (خدا) شود. (صدوق، ۱۳۶۴، ص ۱۳۱)

- جوینده دانش مانند مجاهدی است که در راه خدا مجاهده می کند و اگر در این راه بمیرد، شهیدی است که خداوند او را به حضور فراخوانده است. امام علی (ع) می فرماید: سفرکننده در جستجوی دانش، مانند جهادکننده در راه خداست. (ابن فارسی، بی تا، ج ۱، ص ۱۰)
- دانش به دلیل ارزشمندی، مقام جوینده خویش را به جایی می رساند که رکن اسلام به شمار می آید و پاداشش با پیامبران داده می شود. رسول خدا (ص) می فرماید: جوینده دانش جویای رحمت است. جوینده دانش رکن اسلام است و پاداشش با پیامبران داده می شود. (متقی هندی، ۱۴۱۹، ج ۱۰)
- طالب دانش مورد تکریم تمام موجودات است و تمام اشیا و موجودات جهان برای او طلب آموزش می کنند. رسول اکرم (ص) می فرماید: همه اشیا، حتی ماهیان دریا، حشرات و خزندگان روی زمین و ... برای جوینده دانش آموزش می طلبند. (مفید، ۱۴۱۳، ب، ص ۲۸)
- در دانشگاهی که تمامی مدیران، پرسنل و دانشجویان آن اعتقاد دارند در سایه جستجوی دانش، غریق رحمت الهی می شوند، همه موجودات برای آنها طلب آموزش می کنند و مجاهدانی هستند که شهادت، پاداش آنهاست، آیا ممکن است لحظه ای از طلب دانش غافل بمانند؟

د) تکریم انفاق کننده دانش

بذل علم و دانش نیاز به انگیزه بسیار زیادی دارد. زیرا فردی که در طلب علمی، رنج بسیاری را متحمل شده است، باید بدون منت آن را در اختیار دیگران قرار دهد. برای تسهیل این امر لازم است که دانشگاه اسلامی، فرهنگی را تقویت کند که در آن انفاق کننده دانش از ارزش حقیقی برخوردار باشد و مورد احترام و تکریم همگان قرار گیرد.

در نظام تعلیم و تربیت اسلامی، انفاق کننده دانش به سبب بذل دانسته های خویش، به مقام و درجه ای می رسد که بالاتر از انفاق کننده مال قرار می گیرد. او بخشنده ترین فرد پس از رسول خدا (ص) است و بدین ترتیب، خداوند با علو درجات، او را گرامی می دارد. رسول اکرم (ص) در این باره می فرماید:

«آیا شما را از بخشنده ترین بخشنده خبر ندهم؟ خداوند بخشنده ترین بخشنده است و من بخشنده ترین فرزند آدم هستم و بعد از من، بخشنده ترین شما مردی است که دانش را آموزش دهد و از این راه، دانش او پخش شود. او در روز قیامت به تنهایی همچون یک امت برانگیخته می شود.» (منذری، بی تا، ج ۱، ص ۱۱۹)

استادان و دانشجویان دانشگاه اسلامی با آگاهی از چنین مقام و جایگاهی جهت رضای الهی و به امید دریافت پاداش اخروی، انگیزه بیشتری برای بذل دانش خویش خواهند داشت.

۲. تعلیم و تربیت کارگزاران دانش محور

توسعه مدیریت دانش نیازمند کارگزارانی با انگیزه، متعهد و توانمند جهت کسب، کاربرد و انفاق دانش است. مراکز آموزشی، به ویژه دانشگاه اسلامی، مکان مناسبی برای تربیت چنین کارگزارانی است. بر اساس نظام تعلیم و تربیت اسلامی، کارگزاران دانش باید از ویژگی‌هایی از جمله: خداباوری در مسیر دانش، با انگیزه و علاقه‌مند برای کسب و کاربرد و انفاق دانش، توانمند در کسب دانش، برخوردار از قدرت تفکر، توانمند در کاربرد دانش، توانمند در انفاق دانش و متعهد به اخلاق علمی، برخوردار باشند. در ادامه، این ویژگی‌ها از دیدگاه نظام تعلیم و تربیت اسلامی مورد بحث قرار می‌گیرد.

الف) خداباوری در مسیر دانش

کارگزار دانش لازم است در مسیر مدیریت دانش مانند سایر فعالیتهای زندگی‌اش، هدف خود را خالص گردانیده و تنها به قصد کسب رضای الهی در تمامی مراحل گام بردارد و لحظه‌ای از یاد او فارغ و غافل نشود. خداوند نیز او را به دلیل چنین نیت خالصانه‌ای در آسمانها، عزیز و گرامی می‌دارد. امام صادق (ع) در حدیثی می‌فرماید: «هر که برای خدا علم بیاموزد و برای خدا به آن عمل کند و برای خدا به دیگران آموزش دهد، در ملکوت آسمانها از او به بزرگی یاد شود و گفته آید: برای خدا آموخت، برای خدا عمل کرد و برای خدا آموزش داد». (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۱۶۷؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۹)

ب) با انگیزه و علاقه‌مند برای توسعه مدیریت دانش

انگیزه نقش مؤثری در تحرک کارگزاران دانش و توسعه مدیریت دانش دارد. تحقیقات نشان می‌دهند که انگیزه و تعهد برای خلاقیت، سهم‌سازی و کاربرد دانش به عنوان عوامل نامریی موفقیت مدیریت دانش شناخته شده است (عدلی، ۱۳۸۴، ص ۲۳۵). کارگزاران دانش باید افرادی با انگیزه و پرتحرک و با اراده برای انجام فرایندهای مدیریت دانش باشند. امام صادق (ع) در این زمینه می‌فرماید: «طالب علم به علاقه، اراده، فراغت، عبادت، بیم، حفظ و استوار اندیشی نیازمند است». (امام صادق (ع)، ۱۴۰۰، ص ۱۳)

دانشگاه اسلامی با شناساندن ارزش دانش می‌تواند انگیزه کافی را در کارگزار دانش برای طلب علم ایجاد کند و باعث شود که سختی انجام فرایندهای مدیریت دانش بر او هموار شود.

ج) توانمند در کسب دانش

یکی از ویژگی‌های کارگزاران دانش، توانمندی در کسب دانش است؛ زیرا بر اساس فرهنگ اسلامی، تحصیل و کسب دانش بر همه مسلمانان واجب است. رسول اکرم (ص) در حدیثی می‌فرماید: «جستجو و تحصیل دانش بر هر مسلمانی واجب است». (دیلمی، ۱۴۰۸، ص ۱۳۵)

انجام این مهم، نیازمند توانمندی بسیاری است که کارگزار دانش جهت انجام آن باید مهارت‌های دیگری را در خود ایجاد و تقویت کند که در ادامه به برخی از این موارد اشاره می‌شود.

* **تقویت روحیه علم‌جویی:** کسب دانش نیازمند روحیه علم‌جویی است. اگر چنین روحیه‌ای در کارگزار دانش وجود داشته باشد، به هر وسیله و در هر شرایطی علم را به دست خواهد آورد؛ هر چند این علم در دورترین نقطه مثل چین یا در ژرفای دریاها یا در دل محسوسان دانش باشد. رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «دانش را فرا گیرید اگر چه در چین باشد». (دیلمی، ۱۴۰۸، ص ۱۳۵)

* **تقویت سکوت و خاموشی گزیدن:** دانشجو برای طلب دانش نیازمند آن است که در نزد صاحب علم سکوت اختیار کند تا بتواند از علوم و دانش او استفاده کند. در مباحث قبل بیان شد که اولین مرحله کسب علم از دیدگاه پیامبر (ص)، سکوت و خاموشی گزیدن است.

* **مهارت گوش سپردن:** گوش دادن با شنیدن متفاوت است. شنیدن عملی غیر ارادی و گوش دادن عملی ارادی و انتخاب شده است. در فرایند گوش دادن، مخاطب بر صداها و گفتگوها متمرکز می‌شود (باگلی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۵). معصومین (ع) به طالبان علم سفارش می‌کنند که نزد صاحب علم باید شنونده خوبی باشند تا سخنان ماهر و توانمندی. حضرت علی (ع) می‌فرماید: «هنگامی که نزد صاحب علمی می‌نشینی، برای شنیدن حریص‌تر از گفتن باش و خوب گوش دادن را مانند خوب گفتن یاد بگیر و سخن کسی را قطع نکن». (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۲۲؛ طبرسی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۲)

* **مهارت حفظ کردن:** طالب علم، ضروری است که برای توسعه دانش خویش مطالب را

نقش دانشگاه اسلامی در توسعه مدیریت دانش ❖ ۱۲۳

حفظ و در ذهن بسپارد. در روایات منسوب به پیامبر(ص) حفظ دانش نیز یکی از فرایندهای اداره یا مراحل شکل‌گیری دانش بیان شد. در غیر این صورت باید از شیوه‌های دیگری برای حفظ مطالب استفاده کند که نگارش و کتابت دانش یکی از این شیوه‌هاست. امام صادق(ع) می‌فرماید: «بنویسید که تا ننویسید، حفظ نمی‌کنید». (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۵۲)

* **سائل توانمند:** طالب علم برای کسب دانش باید سؤال‌کننده زیرک و توانمندی باشد. پرسش و سؤال کلیدی است که به وسیله آن می‌تواند قفل دانش را بگشاید. امام صادق(ع) می‌فرماید: «بر دانش قفلی است و کلیدش پرسیدن است». (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۰)

* **استمرار در طلب علم:** گاهی لازم است طالب دانش برای آموختن مطلبی، مدت‌های مدیدی را صرف کند. حضرت علی(ع) می‌فرماید: «دانش را به دست نیاورد مگر کسی که مدت‌ها بیاموزد». (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۳۵۸)

* **صبور و شکیبیا:** دانشجو لازم است در تحصیل علوم صبور باشد؛ زیرا همیشه کسب دانش با سهولت صورت نمی‌گیرد، بلکه با مشکلات زیادی همراه خواهد بود. رسول اکرم(ص) می‌فرماید: «هر کس بر خواری ساعتی دانش آموختن صبر نکند، برای همیشه در خواری نادانی بماند». (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷۴، ص ۱۶۶)

* **بی‌پروا بودن در تحصیل علم:** بی‌پروا بودن و عدم احساس شرم نسبت به آموختن، ضرورت دیگری است که در شخصیت طالب دانش باید شکل بگیرد. حضرت علی(ع) می‌فرماید: «هیچ یک از شما وقتی چیزی را نمی‌داند از آموختن آن شرم نکند». (نهج‌البلاغه)

* **بانشاط و کوشا بودن:** دانشگاه اسلامی می‌بایست دانشجویانی بانشاط و کوشا تربیت کند تا در طلب دانش کوشا بوده و در سایه چنین روحیه‌ای، هیچ گاه از کسب دانش خسته نشوند. حضرت امیر(ع) می‌فرماید: «بر دانش آموز است که در طلب علم کوشا باشد و از آموختن دانش خسته نشود». (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۷۷)

* **کم پنداشتن دانسته‌ها:** طالب دانش نباید دانسته‌هایش را زیاد بشمارد؛ زیرا چنین رفتاری منجر به بی‌تحرکی و بی‌انگیزه‌ای در طلب دانش می‌شود. امام علی(ع) در این زمینه می‌فرماید: «بر دانش آموز است که دانسته‌های خود را زیاد نشمارد». (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۷۷)

د) برخورداری از قدرت تفکر

یکی دیگر از توانایی‌های مورد نیاز کارگزاران دانش، قدرت تفکر است. تفکر، دانش را استوار و مستحکم می‌سازد. حضرت علی(ع) می‌فرماید: «کسی که فکر خود را در آنچه بیاموزد بسیار کند، علم خود را محکم کرده و آنچه را نمی‌توانسته بفهمد، آن را بفهمد». (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۸۷)

دانش بدون تفکر، سودی برای صاحب خود به همراه نخواهد داشت. حضرت علی(ع) می‌فرماید: «هان بدانید دانشی که در آن اندیشیدن نباشد، خیری ندارد». (هاشمی خویی، ۱۳۵۸، ج ۱۶، ص ۱۷۴)

ه) توانمند در کاربرد دانش

دانشجو پس از کسب دانش باید بتواند آن را به کار بندد؛ زیرا علم و عمل دو همراهی هستند که باید همیشه با هم باشند و تفکیک و جدایی بین آنان نباشد. در روایات هم از علم بدون عمل و از عمل بدون علم نهی شده است. حضرت صادق(ع) در حدیثی می‌فرماید: «علم با عمل همدوش است (نجات و رستگاری به هر دو مربوط است). هر که بداند باید عمل کند و هر که عمل کند باید بداند. علم، عمل را صدا می‌زند اگر پاسخش را داد، می‌ماند و گرنه می‌رود». (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۴)

طی کردن این مرحله با تمام فوایدی که برای صاحب دانش به همراه دارد، مرحله‌ای بسیار مشکل است. به همین دلیل، مرحله کاربرد دانش در مقایسه با مرحله کسب دانش، بی‌رونی‌تر است. حضرت علی(ع) در این باره می‌فرماید: «علم بسیار و عمل اندک است». (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۰۳)

چه بسیار صاحبان دانشی که در حفظ مطالب و ارائه آنها به صورت سخنرانی، کنفرانس یا حتی تألیف کتاب مهارت بالایی دارند، ولی توانایی کاربرد آنها را در عمل ندارند. روان‌شناسانی نیز یافت می‌شوند که با وجود دارا بودن کلینیک تخصصی و مشاوره دادن به هزاران نفر، خود نتوانسته‌اند زندگی موفق داشته باشند و با اطرافیان خویش دچار مشکل شده‌اند و چه بسیار عالمان دینی که در تبلیغ و هدایت دیگران موفق حاضر شدند، اما خود به آموخته‌های خویش عمل نکرده و خشم الهی را برانگیخته‌اند. رسول اکرم(ص) در این باره می‌فرماید: «پشیمان‌ترین و پرحسرت‌ترین دوزخیان مردی است که بنده‌ای را به خدای عزّ و جلّ بخواند و او دعوتش را بپذیرد و خدای را اطاعت کند و خداوند به بهشتش برد و دعوت کننده را به سبب فرو گذاشتن عمل و پیروی از هوی و هوس به دوزخ برد». (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۴)

براساس روایات اسلامی ایجاد این توانمندی در کارگزاران دانش به دلایل ذیل ضرورت

می‌یابد:

نقش دانشگاه اسلامی در توسعه مدیریت دانش ❖ ۱۲۵

- علم بدون عمل نه تنها سودی را برای فرد و سازمان به دنبال نخواهد داشت، بلکه زیان آور نیز معرفی شده است. حضرت مسیح(ع) می فرماید: «آموختن علمی که آن را به کار نمی بندی به حال تو سودمند نیست. دانش بسیار هر گاه به آن عمل نکنی، جز بر نادانی تو نمی افزاید.» (ورام، بی تا، ج ۱، ص ۶۴)

- یکی از پیامدهای دانش بی عمل، افزایش بی رغبتی در میان مردم نسبت به کسب و تحصیل دانش است. جامعه ای که صاحبان دانش آن به دانش خود عمل نمی کنند، هرگز در مسیر دانش محوری قدم بر نخواهد داشت. حضرت امیرالمومنین(ع) در این باره می فرماید: «آنچه مردم را به تحصیل دانش بی رغبت کرده، این است که می بینند کمتر عالمی است که به علمش عمل می کند.» (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۰۹)

- عمل باعث تثبیت، رشد و تقویت دانش می شود. حضرت علی(ع) می فرماید: «هیچ چیز مانند به کار بستن علم، علم را رشد ندهد.» (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۱۵)

- عمل همان طور که موجب رشد دانش می شود، رشد و موفقیت صاحب دانش را نیز به همراه دارد. حضرت علی(ع) می فرماید: «علم برای کسی که آن را به کار بندد، رشد دهنده است.» (آمدی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۶۳)

با این توضیحات به خوبی روشن می شود که دانشگاه اسلامی برای تربیت کارگزاران توانمند باید برنامه های ویژه ای را جهت ایجاد چنین توانایی ای تدارک ببیند؛ برنامه هایی که بتواند آنان را با ضرورت این مهارت آشنا سازد و آنان را از پیامدهای ناگوار دانش بدون عمل آگاه سازد و شیوه های عمل کردن و به کار بردن دانش را به صورت نظری و عملی به آنان آموزش دهد.

و) توانمندی در انفاق و انتشار دانش

دانشی که کسب شد باید علاوه بر به کار بردن، منتشر نیز بشود و در اختیار دیگران قرار گیرد. در روایات اسلامی از این مرحله با عباراتی مانند انفاق، انتشار و بذل دانش تعبیر شده است. در واقع؛ جوینده دانش پس از کسب دانش، نقش معلمی را به عهده می گیرد که باید این دانش را به دیگران آموزش دهد. صاحبان دانش باید سرمایه ها و اندوخته های علمی خویش را به عنوان زکات دانش به افرادی که شایسته و نیازمند علم و دانش هستند، انفاق کنند. رسول خدا(ص) می فرماید: «زکات دانش، آموختن آن است به کسی که نمی داند.» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۲۵)

ایجاد چنین توانمندی در صاحبان دانش به دلایل ذیل ضروری است:

- خداوند متعال از صاحبان دانش برای آموزش دانسته‌های خویش پیمان گرفته است. حضرت علی(ع) در این زمینه می‌فرماید: «خداوند از نادانان پیمان طلب علم نگرفت مگر اینکه پیش‌تر از دانایان پیمان گرفت که علم را به نادانان بیاموزند؛ زیرا که علم پیش از جهل است.» (مفید، ۱۴۱۳/ب، ج ۲، ص ۶۶)
 - انفاق دانش، صدقه‌ای پسندیده است که پاداش بسیاری را برای صاحب خویش به دنبال دارد. رسول گرامی اسلام(ص) در این باره می‌فرماید: «روز قیامت مردی را با حسناتی چون ابرهای انبوه یا کوههای استوار می‌آورند. او می‌گوید: اینها را من انجام نداده‌ام. از کجا آمده‌اند؟ خداوند می‌فرماید: اینها دانشی است که به مردم آموختی و بعد از تو به آنها عمل شد.» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۸)
 - صاحبان دانش اگر آموخته‌هایشان را منتشر کنند و به دیگران آموزش دهند، دانش خود را استوارتر ساخته‌اند. امام حسین(ع) می‌فرماید: «دانش خود را به دیگران بیاموزان و دانش دیگران را بیاموز؛ زیرا با این کار هم دانش خود را محکم و استوار کرده‌ای و هم آنچه نمی‌دانستی آموخته‌ای.» (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۵۷۱)
 - خداوند تبارک و تعالی، کتمان و احتکار دانش را بسیار ناپسند می‌داند و برای محتکر دانش، عذاب بسیاری در نظر گرفته است. رسول اکرم(ص) می‌فرماید: «هر مردی که خداوند به او دانشی دهد و او آن را با این که می‌داند مخفی نگه دارد در روز قیامت در حالی که لگامی از آتش بر او زده شده است، خداوند عز و جلّ را دیدار کند.» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۳۷۷)
- با این بیانات به خوبی روشن است که دانشگاه اسلامی جهت تربیت کارگزارانی موفق، باید آنان را جهت انفاق دانش توانمند سازد و مهارت‌های لازم را به آنان آموزش دهد.

ز) متعهد به اخلاق علمی

توسعه مدیریت دانش نیازمند کارگزاران متعهد به اخلاق علمی است. تربیت چنین کارگزارانی بیش از همه به عهده نظام‌های آموزشی از جمله دانشگاه اسلامی است؛ زیرا آفاتی مانند احتکار دانش، غرور علمی، دنیا طلبی، علم بدون عمل و ... مانع توسعه مدیریت دانش می‌شود.

نقش دانشگاه اسلامی در توسعه مدیریت دانش ❖ ۱۲۷

کارگزاران دانش چه در نقش طالبان دانش و چه در نقش انفاق کنندگان دانش باید الزامات اخلاقی را رعایت کنند که در ادامه به تعدادی از آنها اشاره شده است:

- طالبان و انفاق کنندگان دانش باید نسبت به یکدیگر نرم و ملایم باشند. حضرت رسول اکرم (ص) می فرماید: «با کسی که از او علم می آموزید و با کسی که از او علم می گیرید، نرم و ملایم باشید». (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۶۲)
- کارگزاران دانش باید در ارتباطات علمی با یکدیگر، یکرنگ و پاکیزه باشند و از هرگونه خیانتی به یکدیگر احتراز کنند. در مقابل چنین ویژگی باارزشی، رذیله آفت احتکار دانش وجود دارد که در روایات اسلامی به شدت با آن مبارزه شده است؛ تا حدی که رسول اکرم (ص) آن را مساوی با رذیله خیانت در مال معرفی کرده و می فرماید: «در علم با یکدیگر یکرنگ باشید و دانش خویش را از هم پنهان مدارید؛ زیرا خیانت در علم بدتر از خیانت در مال است». (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۱۲۶)
- طالبان و انفاق کنندگان دانش لازم است نسبت به یکدیگر تواضع داشته باشند و از هرگونه غرور و تکبر اجتناب کنند. در مقابل چنین صفتی، رذیله تکبر وجود دارد. رسول اکرم (ص) در این زمینه می فرماید: «نسبت به آن کس که از او علم می آموزید یا به او علم می آموزید، متواضع باشید و دانایان بزرگ طلب نباشید». (صدوق، ۱۳۶۲، ص ۳۵۹)
- کارگزار دانش، علم را برای کسب رضای الهی و نه به قصد رسیدن به منافع مادی کسب می کند. اگر هدف کارگزار دانش، رسیدن به دنیا باشد، علم را به قیمت گزافی می فروشد و برای بالا رفتن قیمتش، آن را احتکار می کند. در صورتی که هدف آخرت باشد، خداوند علاوه بر سعادت اخروی، سعادت دنیوی او را نیز تضمین کرده است. پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «افزایش علم باید زهدآفرین باشد و گر نه، دورکننده از خدا خواهد بود». (دیلمی، ۱۴۰۸، ص ۸۱)
- کارگزار دانش، علم را برای افزایش اثربخشی در کردار و اعمالش می آموزد نه به طمع کسب مقام و شهرت و ثروت. در مقابل چنین اخلاق حسنه‌ای، آفت علم بدون عمل است. در روایات از علم بدون عمل به شدت نهی شده است. حضرت علی (ع) در توصیف عالمان بدون عمل می فرماید: «دانایی که بر خلاف علمش عمل کند به نادان سرگشته‌ای

می ماند که از مستی نادانی اش به هوش نیاید، بلکه حجت بر او بزرگ تر، حسرتش بیشتر و

در پیشگاه خدا بیشتر سرزنش شود». (نهج البلاغه، خ ۱۱۰)

• احترام، اکرام و رعایت حقوق انفاق کننده دانش یکی دیگر از الزامات اخلاقی کارگزار دانش است. امام سجاد(ع) در این زمینه می فرمایند: «حق کسی که از او دانش می آموزی این است که به او احترام گذاری؛ محضرش را موقر داری؛ با دقت به سخنانش گوش بسپاری؛ رویت به او باشد و به او توجه کنی؛ صدایت را بر او بلند نکنی؛ هر گاه کسی از او سؤالی کند، تو جواب ندهی، بلکه بگذاری خودش جواب دهد و...». (صدوق، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۵۶۷)

• رعایت حقوق طلب کننده دانش یکی دیگر از الزامات اخلاقی کارگزار دانش است. بر اساس فرمایشات امام سجاد(ع)، برخی از حقوق طلب کننده دانش شامل آموزش با کیفیت، عدم خشونت با او و خسته نشدن از آموزشش است. (همان)

• کارگزار دانش باید نسبت به طالبان دانشش توجه یکسان داشته و در عدالت و رزوی کوشا باشد و عواملی مانند مقام، قدرت و ثروت طالبان دانش در او بی تأثیر باشند. امام صادق(ع) فرمودند: «باید مردمی که برای آموختن علم نزد تو می آیند، در نظرت یکسان باشند». (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۴۱)

دانشگاه اسلامی با تربیت کارگزاران دانشی که توانسته اند حقوق طالب دانششان را رعایت نمایند، مقام انفاق کننده دانش را گرامی بدارند، با وجود برخورداری از گنج دانش، متواضع و ملایم باشند و تنها برای رضای الهی در طلب، کاربرد و انفاق دانش قدم بردارند، بی شک خواهد توانست در توسعه مدیریت دانش سازمانی و ایجاد جامعه دانش محور نقش اساسی داشته باشد.

۳. برگزاری جلسات مذاکره و مباحثه دانش

یکی از موانع اساسی توسعه مدیریت دانش، عدم فرصت برای تبادل و انتقال دانش است. دانشگاه اسلامی با ایجاد فضاهای مذاکره و گپهای یادگیری در میان استادان و دانشجویان، فرصتهای مناسبی را برای انفاق دانش و همچنین تربیت کارگزاران دانش، عادت دادن آنان به تسهیم دانش و الگودهی به سازمانها و جامعه فراهم می آورد. این شیوه در نظام تعلیم و تربیتی اسلام مورد تأیید است. حضرت علی(ع) می فرمایند: «بر شما باد به مباحثه دانش». (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۰۳)

حوزه‌های علمیه با الگوبرداری از نظام تعلیم و تربیت اسلامی به تشکیل مذاکرات و گپهای یادگیری در غالب جلسات مباحثه اقدام کرده‌اند. در نظام آموزشی حوزه همان قدر که شرکت در جلسه درس استاد اهمیت دارد، مباحثه پس از مطالعه عمیق آن نیز حائز اهمیت و به منزله بخشی از برنامه درسی است. (علم‌الهدی، ۱۳۸۵، ص ۶۱)

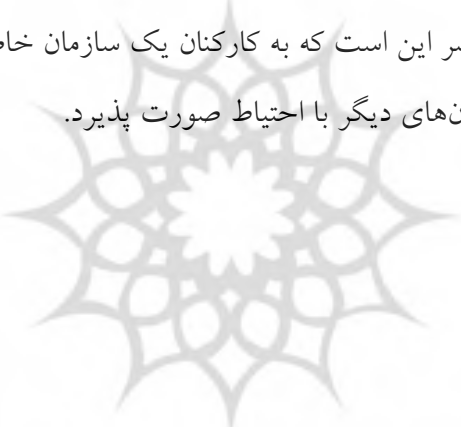
نتیجه‌گیری

دانشگاه اسلامی با انجام راهکارهای مبتنی بر آموزه‌های اسلامی می‌تواند در جهت حل چالشهای توسعه مدیریت دانش گام بردارد. نتایج پژوهش حاکی از آن است که با تکریم دانش، جوینده و انفاق‌کنندگان دانش در محافل دانشگاهی و همچنین ترویج و جوب طلب دانش، می‌توان در جهت تقویت فرهنگ دانایی محوری گام برداشت.

راهکار دیگر دانشگاه اسلامی جهت حل چالشهای توسعه مدیریت دانش، تربیت دانش‌آموختگان و کارگزاران دانش است. این کارگزاران باید دارای ویژگی‌ها و الزامات تربیتی باشند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که اولین ویژگی تربیتی که دانشگاه اسلامی باید برای ایجاد آن در دانشجویان برنامه‌ریزی و تلاش کند، حاکم ساختن نگرش توحیدی و خدااباوری است. آنان باید در تمامی فرایندهای مدیریت دانش از هرگونه دنیاطلبی و انگیزه غیر خدایی مبرا باشند و تنها برای رضای الهی در این عرصه قدم بگذارند. دومین الزام تربیتی، ایجاد انگیزش قوی دانش‌طلبی، کاربست و انفاق دانش است. نظام تعلیم و تربیت اسلامی تلاش کرده است با شناساندن ارزش و ماهیت واقعی دانش، طالبان و انفاق‌کنندگان دانش را جهت مدیریت دانش بسیج کند. سومین الزام تربیتی، ایجاد توانمندی کسب دانش در دانش‌آموختگان به دلیل جوب فریضه طلب دانش در مکتب اسلام است. دانش‌آموختگان برای موفقیت بیشتر در کسب چنین توانمندی‌ای باید الزامات دیگری از جمله: برخورداری از روحیه علم‌جویی، مستدام بودن آموزش و صبور بودن در مسیر کسب دانش را نیز در خود ایجاد کنند. فهم دانش و اندوخته‌های علمی، ویژگی دیگر کارگزاران دانش است. ایجاد توانمندی کاربست دانش، پنجمین الزام تربیتی دانش‌آموختگان دانشگاه اسلامی است. عدم سودمندی علم بدون عمل و مضر بودن چنین دانشی برای فرد و سازمان و همچنین ایجاد بی‌رغبتی در افراد جامعه برای تشکیل جامعه دانش‌محور، دانشگاه اسلامی را ملزم به برنامه‌ریزی جهت ایجاد این توانمندی در دانش‌آموختگان خواهد کرد.

ایجاد توانمندی انفاق دانش از الزامات دیگر تربیتی است. ایجاد این توانمندی به دلیل تثبیت آموخته‌ها و نهی شدید روایات از کتمان دانش، از سوی دانشگاه اسلامی ضروری به نظر می‌رسد. متخلّق بودن به ارزشهای اخلاق علمی و دوری از رذایل و آفات علمی، هفتمین الزامی است که در تربیت‌یافتگان دانشگاه اسلامی ضرورت می‌یابد. دانشگاه اسلامی بر اساس آموزه‌های اسلامی باید کارگزاران دانشی تربیت کند که خدا‌باور، متواضع، نرم و ملایم، صاف و یکرنگ در روابط علمی خویش با دیگران باشند و طلب‌کننده و انفاق‌کننده دانش را محترم شمرده، حقوق آنها را رعایت کرده، از آفاتی مانند دنیاطلبی، کتمان و احتکار دانش، غرور و تکبر مصون و مبرا باشند.

راهکار سومی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت، ایجاد فضاهای گفتگو و گپهای دانشی جهت ایجاد بستر مناسب کسب و انفاق دانش است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. نهج البلاغه، قم، دارالهجره.
۲. آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۸)؛ غرورالحکم و دررالکلم، برگردان سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، فرهنگ اسلامی.
۳. ابن فارسی، محمد بن حسن (بی تا)؛ روضه الواعظین. قم، رضی.
۴. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق)؛ کشف الغمه، تبریز، مکتبه بنی هاشمی.
۵. امام صادق(ع)، جعفر بن محمد (۱۴۰۰ق)؛ مصباح الشریعه، بی جا، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۶. باگلی، فلیپ (۱۳۸۵)؛ مدیریت مذاکره، ترجمه مهدی ایران نژاد پاریزی، مینو سلسله و نغمه حیات، کرج، مؤسسه تحقیقات و آموزش مدیریت.
۷. حمیدی زاده، محمدرضا (۱۳۸۳)؛ دایره المعارف آموزش عالی، تهران، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی.
۸. دیلمی، حسن بن ابی الحسن (۱۴۰۸ق)؛ أعلام الدین، قم، مؤسسه آل‌البیت(ع).
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۳)؛ المفردات فی غریب القرآن، برگردان سید غلامرضا خسروی حسینی، تهران، مرتضوی.
۱۰. ری شهری، محمد (۱۳۷۹)؛ علم و حکمت در قرآن و حدیث، قم، دارالحدیث.
۱۱. صدوق، محمد (۱۳۶۲)؛ الأمالی، [بی جا]، کتابخانه اسلامی.
۱۲. صدوق، محمد (۱۴۰۳ق)؛ الخصال، قم، جامعه مدرسین.
۱۳. صدوق، محمد (۱۳۶۴)؛ ثواب الأعمال، قم، شریف رضی.
۱۴. طبرسی، ابوالفضل علی بن حسن (۱۳۸۵ق)؛ مشکاه الأنوار، نجف، کتابخانه حیدریه.
۱۵. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)؛ امالی، قم، دارالتقافه.
۱۶. عدلی، فریبا (۱۳۸۴)؛ مدیریت دانش حرکت به فراسوی دانش، تهران، فراشناختی اندیشه.
۱۷. علم الهدی، منصور (۱۳۸۵)؛ درآمدی بر شناخت حوزه و روحانیت. قم، هاجر.
۱۸. قرشی، سید علی اکبر (۱۳۶۷)؛ قاموس القرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)؛ اصول کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

۲۰. متقی هندی، علاءالدین علی بن حسام‌الدین (۱۴۱۹ق)؛ **کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال**، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۲۱. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق)؛ **بحار الانوار**، بیروت، مؤسسه الوفاء.
۲۲. معلوف، لوئیس (۱۳۷۰)؛ **فروهنک ابجدی**، ترجمه رضا مهیار، تهران، اسلامی.
۲۳. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق/الف)؛ **الارشاد**، قم، کنگره شیخ مفید.
۲۴. مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ ق/ب)؛ **الأمالی**، قم، کنگره شیخ مفید.
۲۵. منذری، زکی‌الدین (بی‌تا)؛ **التروغیب و الترهیب من الحدیث الشریف**، بیروت، دارالجلیل.
۲۶. میرکمالی، سید محمد (۱۳۸۵)؛ **فروهنک مدیریت آموزشی**، تهران، یسپرون.
۲۷. ورام، الزاهد ابوالحسین (بی‌تا)؛ **مجموعه ورام**، قم، مکتبه الفقیه.
۲۸. هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله (۱۳۵۸)؛ **منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه**، تهران، مکتبه الاسلامیه.